

JOLANTA BEHR ▶▶

Uniwersytet Wrocławski

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2688-2836>**Głos w dyskusji na temat relatywizmu kulturowego
praw człowieka**

[recenzja książki *Azjatyckie systemy ochrony praw człowieka. Inspiracja uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne*]

**Голос в дискуссии на тему культурного релятивизма
прав человека**

[рецензия книги *Azjatyckie systemy ochrony praw człowieka. Inspiracja uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne*]

**A voice in the debate on cultural relativism
of human rights**

[book review *Azjatyckie systemy ochrony praw człowieka. Inspiracja uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne*]

Recenzowana książka¹ jest drugim tomem czterotomowego dzieła² opublikowanego po VII Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Systemy ochrony praw człowieka: europejski i azjatyckie. Inspiracja uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne”, zorganizowanej

¹ Jaskiernia, Spryszak, 2016a.

² Pozostałe publikacje wchodzące w jego skład to: Jaskiernia, Spryszak, 2016b; Jaskiernia, Spryszak, 2016c; Jaskiernia, Spryszak, 2016d.

w Warszawie w dniach 13–15 kwietnia 2015 r. przez Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach i Stowarzyszenie Parlamentarzystów Polskich.

Publikacja powstała w wyniku współpracy przedstawicieli nauki prawa i doświadczonych praktyków reprezentujących ośrodki badawcze z wielu państw, w tym tych, których regulacje prawne stanowią przedmiot pracy. Jest to niewątpliwym walorem publikacji. Umożliwia analizę efektywności określonych praw i instytucji prawnych oraz trafne rozpoznanie problemów występujących w praktyce stosowania prawa.

Publikacja porusza kwestie aktualne i doniosłe z perspektywy teoretycznej i praktycznej. Analiza treści poszczególnych praw oraz istnienia i skuteczności mechanizmów gwarantujących ich ochronę pozwala bowiem na wyznaczenie pozycji osób względem innych jednostek, a także względem organów władzy publicznej.

Temat pracy stanowi odzwierciedlenie zawartych w niej treści, a przyjęty zakres rozważań – ograniczony do ochrony praw człowieka w Azji – nie należy do najczęściej prezentowanych w literaturze przedmiotu³. Dobór tematu należy więc ocenić wysoko.

Tytuł pracy nawiązuje do azjatyckich „systemów” a nie „systemu” ochrony praw człowieka. Autorzy dostrzegają bowiem, że w Azji nie został dotychczas ukształtowany jednolity system ochrony praw człowieka. Odróżnia ją to w istotny sposób od Europy, Ameryki i Afryki, na obszarze których – w większym lub mniejszym zakresie – systemy te funkcjonują (Muntanbhorn, 1997). „Azja jest jedynym regionem na świecie, który nie posiada regionalnego traktatu praw człowieka czy mechanizmu nakierowanego na promowanie i promocję praw człowieka” (Chiam, 2009, s. 127).

Analizowanie „azjatyckich systemów” ochrony praw człowieka może jednak budzić wątpliwości. „System prawa” pojmuje się bowiem najczęściej jako uporządkowany i wewnętrznie spójny zbiór norm prawnych obowiązujący na określonym terenie, który powinien cechować się spójnością (Kalina-Prasznik, 2000, s. 1002). Proponowane przez autorów określenie można zatem traktować wyłącznie jako uproszczenie stosowane dla uporządkowania

³ Pierwsza i druga część recenzowanej publikacji jest jednak w wielu aspektach zbieżna z publikacją Międzynarodowej Federacji Praw Człowieka (*International Federation for Human Rights*, 2015).

wywodów. W szczegółowych rozważaniach dostrzegają oni wszak, że „można wyróżnić [wyłącznie – przyp. J.B.] cztery regionalne systemy ochrony praw człowieka: europejski, międzyamerykański, afrykański, południowo-azjatycki” (s. 251). Podkreślają złożoność problematyki i znaczne zróżnicowanie badanego obszaru, w szczególności: odmiennych form ustrojowych państw, niejednakowego stopnia ich rozwoju, różnych systemów politycznych, tradycji kulturowych, religii i warunków geograficznych (s. 52). Analizując prawa człowieka nie odnoszą się ponadto do określonych „systemów”, lecz omawiają regulacje wewnętrzne wybranych państw (część III–V pracy), a także badają rolę organizacji międzynarodowych w procesie wyznaczania i oceny standardów i ochrony praw człowieka (część II pracy).

Powracając do rozważań dotyczących tytułu pracy warto podkreślić, że nawiązuje on także do „uwarunkowań kulturowych”, a więc do ugruntowania aksjologicznego praw. W analizach dotyczących praw człowieka stosuje się bowiem różne perspektywy badawcze. Najczęściej przyjmuje się koncepcje: obiektywistyczne (uznające prawa człowieka jako „idealne” i istniejące „poza czasem i przestrzenią”); subiektywistyczne (uznające prawa człowieka jako zależne od aktów określonych podmiotów – ocen, decyzji) i koncepcje kulturowego ugruntowania wartości (uznające prawa człowieka jako wykazujące ścisły związek z kulturą, świadomością i ocenami człowieka) (Piechowiak, 1999, s. 212–218). W recenzowanej pozycji przyjęto koncepcję kulturowego ugruntowania wartości (relatywizmu kulturowego praw człowieka). Zgodnie z nią istnienie i treść praw nie jest stała, lecz zależna od systemu wartości (aksjologii) i uwarunkowań kulturowych społeczeństwa. Prawa są więc zrelatywizowane – dostosowane do tradycji i poziomu rozwoju społeczeństwa.

Książka jest obszernym zbiorem czterdziestu trzech artykułów naukowych dotyczących ochrony praw człowieka w Azji napisanych w językach: polskim, rosyjskim lub angielskim, będących jednocześnie językami konferencji (Wojtczak, 2015, s. 194). Artykuły napisane w języku angielskim i rosyjskim nie zostały przetłumaczone na język polski. Ogranicza to zatem docelową grupę adresatów publikacji. Biorąc pod uwagę jej obszerność, odstępianie od tłumaczenia tekstów może być jednak uznane za uzasadnione i celowe.

Praca nie zawiera wyodrębnionego wstępu ani zakończenia. Ich wprowadzenie stanowiłoby niewątpliwie walor pracy umożliwiający ujęcie rozproszonych w tekstach cennych uwag, spostrzeżeń i tez stawianych przez autorów.

Brak zakończenia może być jednak uznany za zaletę pracy. Skłania bowiem czytelnika do prowadzenia analizy krytycznej i samodzielnego formułowania wniosków.

Wątpliwości mogą budzić kwestie związane z układem redakcyjnym publikacji. Większość tekstów zawiera streszczenie w języku angielskim, w niektórych pominięto ten element (np. Бусурманов, 2016, s. 381–393). Niejednorodność można również zaobserwować w sposobie konstruowania bibliografii. Co do zasady nie jest ona wyodrębniana w tekstach. Jeśli jednak się w nich pojawia, określa się ją jako: „odesłania” (s. 93), „wykorzystaną literaturę” (s. 219), „bibliografię” (s. 391) lub „literaturę” (s. 457). Nie w każdym przypadku wyodrębniane są także słowa kluczowe. Wskazane wyżej – drobne kwestie redakcyjne – nie utrudniają jednak odbioru czytelniczego pracy.

Układ książki należy ocenić bardzo wysoko, jest spójny i logiczny. Praca składa się z pięciu części:

- część pierwsza: „Aksjologia azjatyckich systemów ochrony praw człowieka” (14 artykułów);
- część druga: „Mechanizmy implementacji azjatyckich standardów ochrony praw człowieka” (14 artykułów);
- część trzecia: „Ochrona praw człowieka w państwach Azji Centralnej” (13 artykułów);
- część czwarta: „Ochrona praw człowieka w państwach Azji Wschodniej” (9 artykułów);
- część piąta: „Ochrona praw człowieka w państwach Azji Południowej” (7 artykułów).

Poszczególne części pracy wyodrębniono z uwzględnieniem trzech kryteriów. Są nimi: tematyka artykułu, stopień szczegółowości analiz i kryterium geograficzne (położenie państwa, którego systemu prawnego dotyczy rozważania). Artykuły uszeregowano tematycznie, od kwestii o charakterze ogólnym do zagadnień szczegółowych związanych z analizą konkretnych praw.

Pierwsza część pracy porusza problemy ogólne związane z aksjologią azjatyckich systemów ochrony praw człowieka. Można ją uznać za obszerny wstęp do rozważań. Znajomość kwestii w niej zawartych ułatwia bowiem zrozumienie praw i instytucji prawnych opisywanych w kolejnych częściach

pracy, a stawiane w niej tezy znajdują odzwierciedlenie w szczegółowych wywodach. Zasluguje ona zatem na szczególną uwagę i obszernie omówienie.

Dostrzeżono w niej „wielowymiarową dychotomię kultur duchowych i kultur materialnych Wschodu i Zachodu”. Zwrócono uwagę na konieczność transformacji praw człowieka i terminologii stosowanej w tym obszarze, w sposób dostosowujący je do uwarunkowań i kontekstów, zarówno w płaszczyźnie teoretycznej, jak i praktycznej. Zakwestionowano jednolity, globalny sposób pojmowania praw człowieka, przyczyniający się do osłabienia jego praktycznego stosowania. Sformułowano jednocześnie postulat konieczności unowocześnienia debaty dotyczącej praw człowieka z uwzględnieniem współczesnych wymagań i nowych dziedzin, w tym: bioetyki, bioprawa, biojursprudenncji. Zaproponowano ponadto rozważenie ujęcia praw w jednolitym Kodeksie praw życia (Tokarczyk, 2016, s. 13–43).

Klarownie objaśniono genezę wartości azjatyckich i praw człowieka. Podkreślono, że ze względu na znaczne zróżnicowanie w Azji „trudno mówić o wspólnych wartościach”. Opisano akty normatywne doniosłe z perspektywy kształtowania analizowanego systemu i dokonano porównania koncepcji tradycyjnych wartości z prawami człowieka (Symonides, 2016, s. 44–67).

Przedstawiono oryginalne i syntetyczne ujęcie relacji konfucjanizmu i praw człowieka. Stosując konsekwentnie przyjętą metodologię, przeprowadzono analizę lingwistyczną pisma chińskiego w kontekście znaków opisujących konfucjanizm i prawa człowieka, w szczególności: otoczenie, monarchię, rodzinę i nauczycieli. Uwypuklono istniejące między nimi i niedostrzegalne *prima facie* związki i relacje. Podkreślono także, że konfucjanizm postrzega człowieka jako osobę immanentnie związaną z określonymi układami (relacjami). W kontekście praw człowieka jest on natomiast pojmowany jako indywiduum, odrębność. Ze względu na odmienną proveniencję, pojęcia te nie pozostają zatem ze sobą w zgodzie (Prada de, 2016, s. 68–85).

Konfucjanizm przeanalizowano również z odmiennej perspektywy. Porównano go z poglądami Platona, które wywarły istotny wpływ na proces kształtowania cywilizacji europejskiej. Wskazano podobieństwa i różnice między nimi. Podkreślono, że azjatycki model społeczny opiera się na prawach grup (prawach kolektywnych), podczas gdy model europejski na prawach jednostek (Bebyk, 2016, s. 86–94).

Dostrzegając istotną rolę islamu podkreślono, że konfucjanizm nie jest jedyną religią wywierającą wpływ na kształtowanie koncepcji praw człowieka w Azji. Stwierdzono, że islamska koncepcja praw człowieka wykracza „daleko poza świat arabski i Azję”. Rozważano także „czy koncepcyjne rozumienia praw człowieka w wydaniu europejskim i w wydaniu islamskim mogą ze sobą współistnieć, czy być może zachodzące między nimi różnice poważnie to utrudniają?”. Porównano charakter obydwu koncepcji, dokonując syntetycznego – ograniczonego do dziesięciu kluczowych punktów – zestawienia ich istotnych założeń. Ustalono, że koncepcje te wykazują znaczne rozbieżności, co utrudnia ich zbliżenie na gruncie szczegółowych rozwiązań prawnych (Biszyta, 2016, s. 95–104).

Odnosząc się do islamu nawiązano także do Koranu, uznawanego za świętą księgę tej religii. Przyjęto, że skoro nie odnosi się on wyłącznie do kwestii religii – stanowi bowiem zbiór reguł kulturalnych, społecznych, politycznych i prawnych – powinien zatem zostać uznany za istotny czynnik wpływający na kształtowanie modelu ochrony praw człowieka (Szreder, 2016, s. 105–116).

Ustalenie zakresu oddziaływania wartości kulturowych i religii na modele ochrony praw człowieka w Azji umożliwiło porównanie wpływu wartości dalekowschodnich i zachodnich na proces kształtowania się idei praw człowieka. Sformułowano hipotezy, w myśl których świat wartości jest dziełem ludzi, a środowisko geograficzne stymuluje różne potrzeby człowieka i wyznacza możliwości ich zaspokajania. Ciekawie scharakteryzowano proces wartościowania, ustalając m.in. jego przedmiot i szczegółowe kryteria, w oparciu o które jest ono przeprowadzane. Zaaprobowano holistyczne podejście do człowieka, stanowiącego złożoną całość. Dostrzeżono wpływ środowiska naturalnego na kształtowanie indywidualnych i kolektywistycznych postaw oraz wpływ kolektywizmu i indywidualizmu na przyjęcie i utrzymanie określonych form rządów (Sztumski, 2016, s. 117–127).

Porównując wartości europejsko-atlantyckie i chińsko-azjatyckie dostrzeżono ich zróżnicowanie i temporalną zmienność. Wykazywano, że powszechnie aprobowane wartości wpływają na proces normatywizacji praw człowieka i są zależne od osobowości człowieka, kształtowanej również wskutek oddziaływania czynników politycznych. Zwrócono uwagę na stopniowe zanikanie orientacji prospołecznych i ugruntowanych dotychczas wartości.

Podkreślono konieczność integracji wartości europejsko-atlantycznych i chińsko-azjatyckich, która skutkowałaby stworzeniem globalnej i efektywnej kodyfikacji praw człowieka (Pomykało, 2016, s. 128–157). Mimo słuszności tego postulatu należy jednak stwierdzić, że – w świetle opisywanego zróżnicowania społeczno-kulturowego – jego realizacja nie jest obecnie możliwa.

Różnice między wschodnim i zachodnim podejściem do praw człowieka przedstawiono w sposób klarowny z perspektywy Chin. Mimo istotnych odrębności, zauważono ich wzajemny wpływ. Dokonując subiektywnej analizy – uzasadnionej jednak przyjętą perspektywą badawczą – opisano historyczny kontekst relacji między Wschodem i Zachodem. Przeanalizowano akty prawne istotne z perspektywy kształtowania modelu praw człowieka w Chinach. Wskazano ponadto czynniki wewnętrzne i zewnętrzne przemawiające za uznaniem istnienia relatywizmu praw człowieka (Čáky, 2016, s. 158–180).

Rozważano również dopuszczalność i zasadność ingerencji Zachodu w azjatyckie porządki prawne w zakresie praw człowieka. Przeanalizowano celowość funkcjonowania uniwersalnego i regionalnych systemów praw człowieka. Zaznaczono, że system regionalny powinna cechować elastyczność i uwzględnianie wartości uznawanych przez mieszkańców określonego regionu, a także relatywizm umożliwiający pogodzenie sprzecznych systemów wartości. Omówiono także trudności we wprowadzeniu systemu regionalnego w Azji i przyczyny naruszeń praw człowieka. Przyjęto ostatecznie, że należy umożliwić „azjatyckim cywilizacjom rozwój w ich własnym tempie i kierunku, bacząc jedynie (dokonując kontroli, edukując) czy zachodzące przemiany zmierzają ku polepszeniu statusu jednostki i czy nie dochodzi do nadużyć” (Awramik, 2016, s. 181–190).

W tej części pracy umieszczono ponadto artykuł poświęcony analizie relacji między wolnością sumienia i wyznania a zjawiskiem prozelityzmu na przykładzie Azji (Masek, 2016, s. 191–204). Jego umiejscowienie w pierwszej części pracy zaburza nieco jej układ. Nawiązuje on bowiem do regulacji wybranych porządków prawnych (m.in.: Indii i Bhutanu), a prowadzone w nim wywody cechuje wysoki stopień szczegółowości.

Od prowadzonych wcześniej wywodów odbiega również artykuł dotyczący sztuki (Svák, Balog, 2016, s. 205–212). Jest on poświęcony analizie dzieł sztuki uznanych za symbole prawa (np. Temida w kontynentalnym

systemie kultury prawnej) i trudno w nim dostrzec posługiwanie się metodami badawczymi właściwymi naukom prawnym. Postulując konieczność nawiązania dialogu międzykulturowego – niezwykle przystępnym językiem – sformułowano ogólne informacje dotyczące istotnych cech: kontynentalnego, żydowskiego i islamskiego systemu prawa. Porównano ponadto sztukę i prawo, dostrzegając liczne zbieżności oraz możliwość lepszego zrozumienia prawa poprzez analizę dzieł sztuki związanych z określonymi systemami prawnymi.

Ostatnie dwa artykuły także odróżniają się od zaprezentowanych prac, nawiązują bowiem do kwestii ekonomicznych. Uznają kapitał ludzki za jeden z priorytetów rozwoju ekonomicznego w państwach środkowoazjatyckich (Шарунов, 2016, s. 213–219) i zderzają azjatycką i amerykańską wizję społecznej odpowiedzialności biznesu w Azji (Suska, 2016, s. 220–244). Odwołując się do danych statystycznych formułują istotne dla tego obszaru postulaty. Mimo że te – istotne w ujęciu praktycznym kwestie – stanowiły już przedmiot pogłębionych analiz⁴, wymagają one bieżących aktualizacji.

Przechodząc z kolei do oceny pozostałych części recenzowanej pracy należy podkreślić, że ze względu na jej obszerność i ograniczoność niniejszych wywodów nie jest możliwe odrębne nawiązanie do każdego z artykułów. Wymusza to odniesienie się wyłącznie do ogólnych kwestii. Jedną z nich jest znaczne zróżnicowanie poziomu merytorycznego zawartych w nich tekstów. Wiąże się to jednak z charakterem publikacji, która stanowi zbiór artykułów pokonferencyjnych. Przeważającą część stanowią teksty, które rzeczowo i kompleksowo analizują kwestie stanowiące przedmiot pracy. Formułuje się w nich istotne dla badanych obszarów wnioski i postulaty (np. Potulski, 2016, s. 247–292; Buchalska, 2016, s. 702–715).

Sporadycznie można dostrzec artykuły, których tytuł wydaje się nie stanowić odzwierciedlenia treści stanowiących przedmiot szczegółowych rozważań, a stosowana w nich metodologia i dobór źródeł może budzić wątpliwości. Przykładowo, dla opisanego praw kobiet w Afganistanie (Piotrowicz, 2016, s. 807–819) autorka sięga głównie do źródeł polskich, w których przywołuje się kilkakrotnie artykuły opublikowane w zbiorach publikacji prasowych należących do grupy dzienników, a narracja – zawierająca liczne

⁴ Zob. np. Hanlon, 2014; Fukukawa, 2014.

wartościowania – przemawia za uznaniem tekstu za artykuł popularnonaukowy. Jeśli jednak przyjąć, że publikacja nie jest adresowana wyłącznie do przedstawicieli środowisk naukowych, komentowany tekst – ze względu obrazową narrację – może zaciekać szersze grono czytelników.

Podsumowując rozważania należy stwierdzić, że recenzowana publikacja stanowi udaną próbę analizy kwestii związanych z prawami człowieka w Azji, w szczególności aksjologii, praw człowieka i mechanizmów ich ochrony. Ułatwia dostrzeżenie i zrozumienie różnic pomiędzy wschodnim i zachodnim podejściem do problematyki praw człowieka, w szczególności odmiennej aksjologii, warunków politycznych i istniejącej w tym obszarze różnorodności.

Mając na uwadze skalę naruszeń praw człowieka w państwach azjatyckich⁵, wszelkie wysiłki zmierzające do zwrócenia uwagi na ten problem powinny być przyjęte z aprobatą. Należy jednak podkreślić, że uwzględnienie koncepcji relatywizmu kulturowego praw człowieka nie powinno prowadzić do uzasadnienia istniejących naruszeń.

Zrozumienie relatywizmu kulturowego powinno natomiast skłaniać do refleksji odnośnie sposobu poprawy aktualnego stanu przestrzegania praw człowieka z uwzględnieniem instrumentów prawnych ściśle związanych z określonymi państwami, kulturami i obszarami. Odpowiednie wykorzystanie informacji na temat bieżącej sytuacji – stroniącej od wyidealizowanego wyobrażenia oczekiwanych przemian – przy właściwym pojmowaniu i wdrażaniu koncepcji relatywizmu kulturowego praw człowieka może bowiem stanowić istotny czynnik sprawczy potrzebnych w tym obszarze zmian.

DR JOLANTA BEHR

Zakład Prawa Administracyjnego
Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii
Uniwersytet Wrocławski
ul. Uniwersytecka 22/26, 50-145 Wrocław
jolanta.behr@uwr.edu.pl

⁵ Zob. *Raport Roczny Amnesty International 2016/2017 Sytuacja praw człowieka na świecie*. (2017). Pobrane z: <https://www.amnesty.org/download/Documents/POL-1048002017POLISH.PDF>.

Bibliografia

- Awramik, E. (2016). *Cywilizacyjna, kulturowa i religijna różnorodność Azji a ochrona praw człowieka*. W: J. Jaskiernia, K. Spryszak (red.). *Azjatyckie systemy ochrony praw człowieka. Inspiracja uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne*. T. II (181–190). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Bebyk, V. (2016). *Конфуций и Платон: социальные модели и права человека*. W: J. Jaskiernia, K. Spryszak (red.). *Azjatyckie systemy ochrony praw człowieka. Inspiracja uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne*. T. II (86–94). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Biszytyga, A. (2016). *Dekalogi europejskiej i islamskiej koncepcji praw człowieka*. W: J. Jaskiernia, K. Spryszak (red.). *Azjatyckie systemy ochrony praw człowieka. Inspiracja uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne*. T. II (95–104). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Buchalska, J. (2016). *Ochrona własności intelektualnej w Chinach – prawa człowieka a koncepcja wartości azjatyckich*. W: J. Jaskiernia, K. Spryszak (red.). *Azjatyckie systemy ochrony praw człowieka. Inspiracja uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne*. T. II (702–715). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Бусурманов, Ж.Д. (2016). *Потенциал Евразийской концепции прав человека: новый взгляд на проблемы демократии и права человека*. W: J. Jaskiernia, K. Spryszak (red.). *Azjatyckie systemy ochrony praw człowieka. Inspiracja uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne*. T. II (381–393). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Chiam, S. (2009). *Asia's experience in the quest for a regional human rights mechanism*. *Victoria University of Wellington Law Review*, 40(1), 127.
- Čáky, M. (2016). *Human Rights from the Viewpoint of China and in Comparison of the Western and Asian Models*. W: J. Jaskiernia, K. Spryszak (red.). *Azjatyckie systemy ochrony praw człowieka. Inspiracja uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne*. T. II (158–180). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Fukukawa, K. (red.). (2014). *Corporate Social Responsibility and Local Community in Asia*. London: Routledge.
- Hanlon, R.J. (2014). *Corporate Social Responsibility and Human Rights in Asia*. London, New York: Taylor & Francis Group.
- International Federation for Human Rights. (2015). *Demystifying Human Rights Protection in Asia*. Pobrane z: <http://www.refworld.org/docid/5672d3604.html>.
- Jaskiernia, J., Spryszak, K. (red.). (2016a). *Azjatyckie systemy ochrony praw człowieka. Inspiracja uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne*. T. II Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Jaskiernia, J., Spryszak, K. (red.). (2016b). *Europejski system ochrony praw człowieka. Inspiracja uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne*. T. III. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Jaskiernia, J., Spryszak, K. (red.). (2016c). *Uniwersalne standardy ochrony praw człowieka a funkcjonowanie systemów politycznych w dobie wyzwań globalnych*. T. I. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

- Jaskiernia, J., Spryszak, K. (red.). (2016d). *Międzynarodowe standardy ochrony praw człowieka a doświadczenia Polski*. T. IV. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kalina-Prasznic, U. (red.). (2000). *Encyklopedia prawa*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Masek, C.M. (2016). Wolność sumienia i wyznania a zjawisko prozelityzmu na przykładzie Azji. W: J. Jaskiernia, K. Spryszak (red.). *Azjatyckie systemy ochrony praw człowieka. Inspiracja uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne*. T. II (191–204). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Muntanbhorn, V. (1997). *Regional Protection of Human Rights in Asia*. Pobrane z: <https://www.hurights.or.jp/archives/focus/section2/1997/12/regional-protection-of-human-rights-in-asia.html>.
- Piechowiak, M. (1999). *Filozofia praw człowieka. Prawa człowieka w świetle ich międzynarodowej ochrony*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Piotrowicz, J. (2016). *Kobieta bez twarzy – prawa kobiet w Afganistanie*. W: J. Jaskiernia, K. Spryszak (red.). *Azjatyckie systemy ochrony praw człowieka. Inspiracja uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne*. T. II (807–819). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Pomykało, W. (2016). *Europejsko-atlantyckie i chińsko-azjatyckie wartości oraz koncepcje praw człowieka jako fundamentalna podstawa funkcjonowania współczesnego świata, ale też kreowania wizji nadchodzącego świata*. W: J. Jaskiernia, K. Spryszak (red.). *Azjatyckie systemy ochrony praw człowieka. Inspiracja uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne*. T. II (128–157). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Potulski, J. (2016). *Problemy stanowienia regionalnego systemu ochrony praw człowieka w Azji Południowo-Wschodniej*. W: J. Jaskiernia, K. Spryszak (red.). *Azjatyckie systemy ochrony praw człowieka. Inspiracja uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne*. T. II (247–292). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Prada, de A. (2016). *Confucianism and Human Rights: A Syntesis*. W: J. Jaskiernia, K. Spryszak (red.). *Azjatyckie systemy ochrony praw człowieka. Inspiracja uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne*. T. II (68–85). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Raport Roczny Amnesty International 2016/2017 Sytuacja praw człowieka na świecie*. (2017). Pobrane z: <https://www.amnesty.org/download/Documents/POL-1048002017POLISH.PDF>.
- Suska, M. (2016). *Corporate Social Responsibility on Asia: Asian vision vs. American vision*. W: J. Jaskiernia, K. Spryszak (red.). *Azjatyckie systemy ochrony praw człowieka. Inspiracja uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne*. T. II (220–244). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Svák, J., Balog, B. (2016). *The Art as a Mediator od Understanding of the Way of the Protection of Human Rights in European and Asian Culture*. W: J. Jaskiernia, K. Spryszak (red.). *Azjatyckie systemy ochrony praw człowieka. Inspiracja uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne*. T. II (205–212). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

- Symonides, J. (2016). „Wartości azjatyckie” a prawa człowieka. W: J. Jaskiernia, K. Spryszak (red.). *Azjatyckie systemy ochrony praw człowieka. Inspiracja uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne*. T. II (44–67). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Шарупов, А.К. (2016). Развитие человеческого капитала в среднеазиатском регионе. W: J. Jaskiernia, K. Spryszak (red.). *Azjatyckie systemy ochrony praw człowieka. Inspiracja uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne*. T. II (213–219). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Szreder, K. (2016). *Prawa człowieka a islam – prawa człowieka w Koranie*. W: J. Jaskiernia, K. Spryszak (red.). *Azjatyckie systemy ochrony praw człowieka. Inspiracja uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne*. T. II (105–116). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Sztumski, J. (2016). *Rozważania wokół wpływu zachodnich i dalekowschodnich wartości na proces kształtowania się idei praw człowieka*. W: J. Jaskiernia, K. Spryszak (red.). *Azjatyckie systemy ochrony praw człowieka. Inspiracja uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne*. T. II (117–127). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Tokarczyk, R.A. (2016). *Istota i komparatystyka europejskich i azjatyckich uwarunkowań systemów ochrony praw człowieka*. W: J. Jaskiernia, K. Spryszak (red.). *Azjatyckie systemy ochrony praw człowieka. Inspiracja uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne*. T. II (13–43). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Wojtczak, D. (2015). Sprawozdanie z VII Międzynarodowej Konferencji Naukowej Systemy ochrony praw człowieka: europejski i azjatyckie. Inspiracja uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne. Warszawa, 13–15 kwietnia 2015 r. *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*, 4(26).